

Bundan sonra isə Əyrəgi zindandan çıxarıb, bir at, bir qılnc verib, üç yüz kafiri də ona qoşurlar. Səyrəgin üzünə gəlib görürlər ki, yatıb. Əgrək isə görür ki, igidin belində qopuzu var, çıxarıb əlinə alır və «... qəribliyə gələn belə yatar mı? Niyə yatırsan, igid? ... Allah verən şirin canını yuxu almış, ... Ağ saqqallı atanı, qarı ananı ağlatma! Qalın Oğuzdan gələn igid, necə igidsən? ... Dörd yanını kafir tutubdur bil!» deyir. Əgrəklə Səyrək sonda bir-birini tanıyır, qalxıb qucaqlaşır görüşürlər. Kafirlər gördülər ki, igidlər qucaqlaşır görüşdülər, Qazlıq atlarını mindilər.

İki qardaş qara donlu kafirlərin üstünə at sürüb qılnc çaldılar, qovub qalaya saldılar.

Beləliklə də, Səyrək qardaşı Əgrəgi kafirlərin əlindən xilas etdi. Onlar birlikdə Oğuz yurduna gəldilər (1, 114).

Əlbəttə, kafir düşmən Əgrəklə Səgrəgin doğma qardaş olmasından bixəbər olsa da, hər halda onların hər ikisinin Oğuz elindən, Oğuz yurdundan olmaları məlum idi. Sonda həqiqət aydınlaşır, düşmənin məkrli niyyəti baş tutmur.

Eposu əvvəldən axıra qədər diqqətlə oxuduqca bir həqiqət özünü göstərir ki, bu el, xalq, tayfa, yaxud tayfa birliyi məskunlaşdıqdan, yer üzündə öz dövlətini qurduqdan və genişləndirdikdən sonra həmişə düşmən əhatəsində olmuş, daim talanlara, basqınlara məruz qalmışdır. Həmişə vadini, çölü, dağı, yurdu, çəmənini məskunlaşdırdıqdan, ona həyat verib yaşayış yerinə çevirdikdən sonra düşmən başının üstünü almışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da düşmən kodu mürəkkəb olub, qeyri-müəyyənliklə səciyyələnir. Onun məzmunu, təbii şəkildə olaraq ünvanı, yeri, məkanı məlum deyil. Qeyri-müəyyən mənə yükü daşıyan «kafər»in kimliyi açıq şəkildə tanınmır. O, qara donluluq xüsusiyyəti daşımaqla dini ayrı-seçkilik təsəvvürü doğurur. Həm də bu din ayrılığının eposun yarandığı və yayıldığı bütün dövrlərdə eyni məzmunla malik olduğuna hökm vermək mümkün olmur. Əgər eposu bütünlükdə islamdan sonrakı abidə hesab etsək, onda mənzərə aydın olur ki, buradakı «kafər» islamı qəbul etməyənlər, eləcə də qonşuluqda yaşayan xristian dinli gürcü və ermənilərdir. Ancaq «Kitabi-Dədə Qorqud»un bir çox tədqiqatçıların araşdırmalarında eposun islamdan əvvəlki həyatı ilə bağlı mülahizələri hələ ki, təkzibedilməz olaraq qalır. Əgər islamdan əvvəlki təsəvvürlərdə, - istər bizim eramın ilk əsrlərində, istərsə də islamın qəbul edildiyi ərəfədə – X-XI əsrlərdə «kafər düşmən» anlayışı «yaddinli» mənasında başa düşülürsə, onda eposdakı yaddinlilər də Oğuzun yaxın və uzaq qonşularıdır.

Burada vacib bir məqamın üzərində də dayanmağa ehtiyac vardır. Belə ki, bir sıra tədqiqatlarda, o cümlədən Ş.Cəmşidovun araşdırmasında (2), bir sıra türk tədqiqatçılarının müəyyən mülahizələrində isə oğuz türklərinin vətəninə Azərbaycan olması barədəki mülahizələri yeni bir tədqiqatda daha əsaslı şəkildə irəli sürülür. Bu, Y.Mahmudovun «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda Azərbaycan tarixinin ulu səhifələrinin əks olunması, eposun isə Azərbaycan və onun oğuzların yaşadığı yaxın sərhədlərdə yaranması ilə bağlı mülahizələridir (3, 26-27). Doğrudur, eposun Azərbaycan coğrafiyası ilə bağlılığı, süjetin həmin ərazilərdə yaranması ilə əlaqədar mülahizələr yeni deyildir. Onlara E.Qordlevskinin, H.Araslının, T.Hacıyevin və digər tədqiqatçıların əsərlərində də təsadüf edilir. Ancaq Y.Mahmudovun eposun tarixlə əlaqəsi və Azərbaycan tarixinin bir çox şərəfli səhifələrinin burada əks olunması ilə bağlı mülahizələri diqqəti daha çox cəlb edir. Məsələn, müəllif göstərir ki, «Azərbaycan xalqının erməni-gürcü feodallarına, Bizans imperiyası və slavyanların basqınlarına qarşı «olum, ya ölüm!» mübarizəsinə qalxdığı dövrdə milli mədəniyyətimizin şah əsəri və qardaş türk xalqlarının müştərək abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı Azərbaycan türklərinin yaşadığı bütün torpaqlarda – Dəmir-Qapı Dərbənddən

Diyarbəkir ətrafına və Mərdinə, Xəzərdən Qara dəniz sahillərindəki Abxaz elinə və Trabzona geniş ərazidə yayıldı və bütün türk ellərini birləşdirdi və düşmənlərə qarşı ayağa qaldırdı» (3, 26-27). Bu mülahizələrdə Azərbaycan eposundakı hadisələri sonrakı, daha müasir dövrlərlə bağlamaq, müasir oğuz eli düşmənlərini tarixin daha dərinliklərinə aparmaq meyli olsa da, düşmən elləri çevrəsində oğuzların düşmənlə daim əlbəyaxa mübarizələrlə dolu həyatı barədə aydın təsviir yaradılır. Bugünkü tarix elmi eposdakı «qara donlu kafərin» oğuz eli ətrafında yayılıb yaratdığı tarixinin tam mənzərəsini hələ yarada bilməsə də, onların kimliyini açıqlaya bilmişdir. Oğuz, eləcə də bütövlükdə türkə düşmən olan bu kəslər zaman-zaman öz düşmənçiliklərini davam etdirmiş və bu estafeti məharətlə müxtəlif tarixi kəsirlərdə sonrakı nəsillərinə ötürə bilmişlər. Bu isə oğuz etnik düşüncəsində bir «qarı düşmən» məfhumunu yaratmış, xalq daim onu yaddaşında qoruyub saxlamışdır. Bu yaddaş nə qədər zəifləsə də, düşmən onu vaxtaşırı türkün yaddaşından müxtəlif vasitələrlə pozmağa çalışsa da, hətta bir sıra hallarda buna nail olsa da «Kitabi-Dədə Qorqud» bu yaddaşı qoruyub saxlamışdır. Bu yaddaş uzun yüzilliklər ərzində davam edən düşmənçiliyə qarşı ayıq olmağa çağırmış, onun pozulmasının Oğuzla nəyin bahasına başa gələ biləcəyini əsaslı şəkildə anlamağa kömək etmişdir. Ona görə də «Kitabi-Dədə Qorqud»da yağlı anlayışı adi məişət həyatı düşüncəsindən milləti, eli, xalqı işğallardan, talanlardan, tamamilə məhv edilib sıradan çıxarılmaq təhlükəsindən qoruya biləcək estetik düşüncəyə çevrilə bilmişdi.

Daim kafir əhatəsində olan oğuzlar özlərini yağlıdan qorumaq qayğısı ilə yaşamışlar. Elə məqamlar da olmuşdur ki, onunla üz-üzə gəlib vuruşan, daim at belində olan oğuzlar yaşadıkları əraziləri məcburiyyət qarşısında tərk etmişlər. Bəlkə də oğuzların uzun tarixi müddət ərzində köçəri həyatı davam etdirmələrinin səbəblərindən biri də məhz elə bu məkrli düşmənçilik olmuşdur.

Ona görə də düşmən obrazı «Kitabi-Dədə Qorqud»da özünəməxsus yer tutur. Onlar öz səciyyəsinə görə müxtəlifdir. Oğuz elinin düşmənləri ciddi, zəhmli, qorxmaz və inadkardır, döyüş sirlərinə yaxşı bələddir. Fərsət ələ düşən kimi, hər cür imkandan istifadə edib Oğuzla zərər vurmaqda israrlıdırlar. Eposda düşmən obrazı məhz bu mənada qüvvətli və hiyləgər, oğuz elinə qənim kəsilən bir qüvvədir. Geniş mənada o, tək bir cəngavər, yaxud ulus başçısı deyildir. Dini baxışı, etiqadı, soykökü ilə oğuzla düşmən olan əbədi qonşudur. Onun məramı təkə oğuz elini talamaq, viran qoymaq deyildir. Bütövlükdə gücü çatmadığı, qəhrəmanlığı qarşısında aciz qaldığı Oğuzu ümumiyyətlə yer üzündən silib onun torpağına, çoxəsrlik mədəniyyətinə, adət-ənənəsinə, milli süfrəsinə şərik çıxmaq, yaratdığı çoxəsrlik mədəniyyəti öz adı ilə bağlamaq iddiasındadır. Təəssüf ki, həmin siyasət bu gün də mənfur qonşularımız tərəfindən davam etdirilir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında düşmənin məkrli məqsədi açıq-aydın şəkildə əksini tapmışdır. Burada kafir düşmənin qəzəbinin həddi-hüdudu yoxdur. O, məqam tapanda qəfil hücumlar edir, Oğuzun ən igid cəngavərlərini sıradan çıxarmaq istəyir.

Eposda düşmən təkə xaricdən, oğuz elinin sərhədlərindən hücum edib bəlalər gətirməklə kifayətlənmir. O, qəbilə və tayfa birliklərinin arasına nifaq salır, daxildə özünə həmfikir tapır və bütün bu kimi vasitələrlə düşmənçiliyini davam etdirir. Bu mənada düşmən obrazı eposda iki başlıca qrupa bölünür, xarici və daxili düşmən kimi səciyyələnir. Adlarındakı fərqlər onları bir-birindən zahirən ayırsa da mahiyyət etibarlı ilə bu düşmənlər yaxın olub bir-birini tamamlayır, onlar yalnız fəaliyyət meydanı baxımından fərqlənirlər. Bu fərqlər isə özünəməxsus yağlı modelini formalaşdırır.

Xarici düşmənin fəaliyyət meydanı daha genişdir. O, ölkə sərhədləri xaricindən Oğuz zərbələr vurur, yürüşlər, talanlar təşkil edir. Eyni zamanda daxilə nüfuz edir, ölkə içərisində insanlar, qəbilələr, tayfalar arasında nifaq salır, bununla da Oğuz elində daxili düşmən obrazını formalaşdırır. Ona görə də eposda nəzərə çarpan düşmən obrazlarını ayrıca tədqiq etməyə ehtiyac vardır.

Epik düşüncədən gələn və uzun əsrlər ozan repertuarında yaşayaraq düşmən məkrinin faciəsini yaşadan «Kitabi-Dədə Qorqud» boyları Oğuzu daim ayıq-sayıq olmağa çağırmış, ehtiyatsızlığın faciələrini bütün aydınlığı ilə özündə əks etdirmişdir. Epik düşüncədə hökmran mövqedə olan düşmən obrazı barədə geniş danışmağa, onu bütün cəhətləri ilə xarakterizə etməyə şübhəsiz ki, ehtiyac vardır. Bu, həm də ona görə vacibdir ki, düşmənçilik düşüncəsinin epik yaddaşdan gəlmə və eposda əks olunma modelini açmaq, müasir yaddaşa qaytarmaq, millətə və xalqa onların vaxtaşırı həyata keçirmək istədikləri məkrli niyyətlərini vaxtında zərərsizləşdirməyə hazır olmağın vacibliyini bir daha xatırlatmaqdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da yağı ancaq döyüş zamanı, bir sıra hallarda isə döyüşdən sonrakı epizodlarda özünü göstərir. Bu obrazların hər biri qəbilə, tayfa başçısı, yaxud kafir düşmənin baş sərkərdəsi, nüfuzlu qəhrəmanıdır. Onlar boylarda bəzən öz adları ilə adlandırılır, bəzən də sadəcə olaraq «təkur» (qala başçısı, qala sərkərdəsi), yaxud «kafər düşmən» kimi təsvir edilirlər.

Xarici düşmən dəstəsinin başında Şöklü Məlik dayanır. O, gah «qara tonlu kafərlərin» başçısı, gah kafər düşmən sərkərdəsi kimi verilir. Bir neçə boyda oğuz bəyləri ilə üz-üzə gəlir, böyük güc və qüvvə nümayiş etdirir, özünəməxsus qəfil hücum və ağır talan taktikası vardır. Oğuz elinə ən ağır zərbələr vurur, sonra məğlub edilsə də vurduğu zərbələr tarixin yaddaşından pozulmur. Bundan əlavə, xarici düşmənlər içərisində düşmən elin təkuru – Düzmürd qalasının təkuru Arşun oğlu Dirək təkur, ümumiləşmiş şəkildə «kafər», «qara tonlu kafər» və düşmən qalalarının, ellərinin başçıları olan təkurlar vardır. Onlardan başqa, yuxarıda deyildiyi kimi, yaxın və uzaq ellərdə yaşayan qeyri-dinli kafirlər bütünlükdə oğuz qənim kəsilmişlər. Onlar Şöklü Məlik istisna olmaqla, hamısı oğuz eli qəhrəmanlarından ehtiyatlanır, açıq-açığa döyüşə girməkdən çəkinirlər. Ya fürsət tapıb qəfildən, xəbərsiz, xəyanətkarların köməyi ilə hücum edir, ya oğuz qəhrəmanlarının ehtiyatsızlığı üzündən kafərlər pusqu qurub onları əsir götürür, ya da kiçik döyüşlərdə onları min-bir hiylə ilə həlak edib aradan çıxırlar.

Oğuz qəhrəmanlarının dustaqlıq müddəti qeyri-müəyyəndir. Onların ya dalınca doğmalardan kimsə gedib azad etməli, ya da Beyrək kimi on altı illik dustaqlıq həyatından təsadüf nəticəsində xilas olmalıdır (1, 131).

Şöklü Məliklə oğuz elinin, xüsusilə Qazan bəyin ixtilafı eposda daha kəskindir. Qazanla üç döyüşdə üz-üzə gələn Şöklü Məlik hər dəfə məğlub olur və öldürülür (Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy, Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy, Bəkil oğlu Əmranın boyu). Bəzən bu öldürülmələri rəmzi hesab edən tədqiqatçılar da vardır. Ancaq bu məsələ ozan repertuarı ilə əlaqədardır. Ozan repertuarında oğuz-qıpçaq, oğuz-düşmən eli, oğuz-təkur qarşıdurmaları ilə bağlı şübhəsiz ki, çox müxtəlif, bəlkə də həqiqətən 24 boy olmuşdur. Repertuarda daha işlək olanları katiblər seçib əlyazma mətninə daxil etmişlər. Bircə, hətta eposun 24 əsas boyu olsa belə, ozan repertuarında onların hər birinin beş-altı variantda yayılması da mümkündür. Çünki ozan repertuarı zəngin idi, hər bir improvizator isə boyları özünəməxsus variantlarda oxuyurdu. Bunlar məzmunca oxşar olsalar belə quruluş, forma, ifa tərzinə görə bir-birindən şübhəsiz ki, fərqli idi. Ona görə də Şöklü Məlik - Qazan qarşıdurmasını əks etdirən boyların hər birində

Şöklü Məliyin öldürülməsi müxtəlif variantlarda təkrarlanmışdır. Bu, eposda Şöklü Məliyin ölüb-dirilməsi, onun mifoloji səciyyəyə malik olması kimi yox, oğuz eposuna məxsus ozan repertuarının variant yaradıcılığı ənənələrinə uyğun şəkildə baş verən hadisə kimi qəbul edilməlidir. V.M.Jirmunski və H.T.Zərifov bu prosesi türk eposuna məxsus yaradıcılıq hadisəsi kimi dəyərləndirərək yazırlar: «Alpamış»ın dastan yaradıcılığında ondan artıq variantı vardır ki, onların hamısı müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı improvizatorlar - baxşılar tərəfindən yaradılmışdır. Onlar içərisindən ənənəvi epos tələblərinə daha çox uyğun gələnəri isə Pulkan şair Camradoğluna, Erqaş şairə, daha mükəmməli isə Fazil Yuldaşoğluna məxsusdur. Bu variantlarda üst-üstə düşən bir çox epizodlarla yanaşı, fərqli hadisələrin təsviri də az deyildir. Bunu isə yanlışlıq və ya təhrif kimi yox, epik süjetin improvizator sənətkarlar tərəfindən fərqli variantlarda söylənməsi kimi qəbul etmək daha düzgün olar. Türk eposu yarandığı zamanlardan çoxşaxəli, geniş məzmunlu olub, epik düşüncədə müxtəlif variantlarda yayılmışdır» (4, 141), Şöklü Məliyin də qüvvətli düşmən obrazı kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud»un müxtəlif variantlarına düşməsi tamamilə mümkün hadisədir. Onun bir neçə boyda öldürülməsi, yaxud hər bir qəhrəmanlıq qarşıdurmasının sonunda qətlə yetirilməsi oğuz elinin bu qanlı düşməyə olan qəzəb və nifrətinin ayrı-ayrı improvizator ozanlar tərəfindən ana xətt saxlanmaqla müxtəlif variantlarda yaranması ilə bağlıdır.

Eposda Şöklü-Məlik-Qazan qarşıdurmasına diqqət yetirdikdə daha bir detallı sezmək mümkündür. Bu, Şöklü Məliyin Qazana qarşı şəxsi qəzəbinin mövcudluğudur. Türk xalqlarının eposunda böyük talanların, qarşıdurmaların şahidi olmaq mümkündür. Lakin talanın, yağmalanmanın ən ağır formasına eposda təsadüf olunur. Şöklü Məliyin Qazana düşmənciliyi o həddə çatır ki, yağmalanma zamanı bəyin yurdu tamam dağıdılır, evi-mülkü talan edilir. Hətta xatunu, qırx qaravaşı, oğlu və anası əsir edilib aparılır.

Göründüyü kimi, qarət çox amansızdır, Qazanın bütün varını, dövlətini talan etməklə Şöklü Məlik kifayətlənir. Onun oğlunu, xatununu qırx incə belli qızla birlikdə əsir götürür. Bu, təbii ki, türk xaqan talanlarının ümumi prinsiplərinin pozulması idi. İgidin var-dövləti, ilxısı, sürüsü talananda, oğlu dustaq edilib aparılarda xanın xatununa toxunmaz, yurdunu dağıtmazdılar. Şöklü Məlik nəinki bu qaydaları nəzərə almır, hətta Qazan bəyin qoca anasını əli-qolu bağlı halda dəvənin boynunda aparır. Bu talanı Şöklü Məlik özü «Qazandan heyif almaq» kimi dəyərləndirir. Hadisənin sonunu düşünmədən talanın bütün qaydalarını pozur. O, əməllərinə haqq qazandıraraq kafirlərə belə deyir: «... Bəglər, Qazanın tölə-tölə şahbaz atlarını binmişüz, altun-aqçasını yağmalamışuz, qırx yigidlən oğlu Uruzu tutsaq etmişüz. Qatar-qatar dəvələrini yetmişüz, qırx incə bellü qızlan Qazanın həlalını tutmuşuz. Bu heyfləri biz Qazana etmişüz» – dedi.

Kafərin biri aydır: «Qazan bəgdə bir heyfimiz qaldı».

Şöklü Məlik aydır: «Mərə aznaur, nə heyfimiz qaldı?»...

Kafər aydır: «Qazanın qapulu Dərvəndə on bin qoyunu vardır. Şol qoyunları dəxi götürsək, Qazana ulu heyf edərdik» – dedi. Şöklü Məlik aydır: «Altı yüz kafər varsun, qoyunu gətürsün» – dedi.

Altı yüz kafər atlandı, qoyunun üzərinə alğar vardı» (1, 43).

Burada rast gəldiyimiz qisası iki cür mənalandırmaq mümkündür. Birincisi «ulu heyif» qisası idi ki, o, Qazanın bütün əmlakına sahib olmağı nəzərdə tuturdu. Şöklü Məlik buna təəssüf ki, qismən də olsa nail olmuşdu.

Bu qisasın ən mühüm məqamlarından biri Qazanın anasının təhqiramiz şəkildə dəvənin boynunda əsir aparılması idi. Bu, Qazan bəyin Şöklü Məliyə bağışlaya bilmədiyi **birinci məqam idi**. Çünki Şöklü Məliyin Qazan bəyin anasını bu şəkildə əsir etməsi onun üçün ən böyük zərbə idi. Şöklü Məlik qisasçılığının **ikinci məqamı** Boyu uzun Burla xatunla bağlıdır.

Qəhrəmanın xatununun əsir edilməsi dövrün ən ağır qisası idi. Adətən xatunun əsir edilməsi, bəylik qürurunun, təhqiri demək idi. Türk epik düşüncəsində bu ənənə tək bir fakt, yaxud hadisə deyildi. Ancaq eposda düşündürücü odur ki, həmin hadisə oğuzun düşməni, həm də yaddinli düşməni tərəfindən həyata keçirilir. X.Koroğlu bu faktla bağlı bəzi tarixi hadisələri xatırlayır və onları müqayisəyə cəlb edir.

Müəllif göstərir ki, «Qədimlərdə arvadın əsir alınması çox güman ki, düşməne vurula biləcək ən ağır zərbə hesab olunmuşdur. Oğuz qəhrəmanlıq eposunda, «Qorqud Kitabı»ndakı boy nadir hadisə deyil. Türkmənlərin eyni adlı dastanı «Goroğlu»da Ərəb Reyhan da dayısı Ərəb Bektaşın arvadını eyni şəkildə qaçırır. Tarixçilər daha qədim dövrə aid misalları da qoruyub saxlayıblar. Məsələn, «Təbəkati-Nasiri» əsərinin müəllifi Curcani Sultan Səncərin arvadı Türkan xatunun qarakitaylar tərəfindən əsir alınmasını xəbər verir: «Qarakitaylar Türküstanın Qaraqurum rayonuna gəldi və Sultan Səncərdən otlaq ayrılmasını xahiş etdilər... sonra Sultana qarşı çıxdılar, onun ordusunu dağıtdılar, sultanın arvadı Türkan xatunu – dünyanın şahzadəsini əsir aldılar. Sonra əmin-amanlıq yarandı. Türkan xatun sultana qaytarıldı. Hakim Quşqani bununla əlaqədar antologiyalara və başqa kitablara salınmış çoxlu həcvlər yazdı...»

Müəllif görünür, Sultan Səncərin arvadına qarşı olan və Qazan haqda boyda xatırlanan namussuzluğa işarə edir» (5, 110-111).

Qədim dövrün təhqiredici ənənəsi kimi arvadın əsir edilməsi, yaxud Qazanın anasının əsir götürülməsi eposda qarşıdurmaların kəskin və barışmaz olduğunu göstərir (5, 17-26).

Şöklü Məlik də Burla xatunu əsir etməklə daha məkrli məqsəd daşıyırdı. Bu, təkcə şəxsi intiqam və ya qisas deyildi, oğuz elinə kəskin zərbə idi. Şöklü Məlik bununla Qazanın hakimiyyətdəki mövqeyini, oğuz elindəki hörmətini zərbə altına qoymaq, nüfuzunu sarsıtmaq, oğuz elini onun kimi bir sərkərdədən məhrum etmək niyyətini güdüdü. Əlbəttə ki, Qazan bəy nüfuzunu bərpa etmək üçün ən azı Şöklü Məliyi döyüş meydanında öldürməli, elini, yurdunu viran qoyub onun apardıqlarını geri qaytarmalı idi.

Şöklü Məliyin Qazana qarşı yönəltdiyi növbəti qisas məqamı onun yurdunu dağıtması, evini viran qoyması idi. Oğuz epik düşüncəsində bəyin ocağını dağıtmaq da ağır qisas idi. Adətən belə hadisələrdən sonra bəylər yeni yurd yeri salırdılar. Qazan isə köhnə ocağa qayıdır, onu bərpa edir. Bütün bunlar düşmənin Qazandan almaq istədiyi qisaslar idi və onların hamısı demək olar ki, müvəqqəti olaraq həyata keçmişdi. Şöklü Məlik Qazanı öz qarşısında sındırmağa cəhd etmiş, lakin buna nail ola bilməmişdi. Qazan öz adını, namusunu ancaq döyüş meydanında qılınc gücü ilə qoruya bilərdi. Belə də olur. Qazan Şöklü Məliyin üstünə gəlir, anasını istəyir. Düşmən ona hörmətsizlik göstərəndə Qazanın qılıncını çıxarıb meydana girməkdən başqa yolu qalmır (1, 49-50).

Elə bu vaxt Oğuz bəyləri gəlib çıxır. Oğuz tarixində misli görünməmiş bir döyüş başlayır. Burada ozan oğuz elinin ən seçmə igidlərinin adlarını sadalayaraq onların dəstələri ilə birlikdə Qazanın köməyinə gəldiyini söyləyir. Bu epizodda başqa bir cəhət də nəzəri cəlb edir. Bu da Qazana olan el məhəbbətidir. Oğuz igidlərini Qazan xan dəvət etməmişdi. Onun harayına yetişənlər bəylərbəyinin köməyinə könüllü gələnlər idi. Bütün gələnlər isə yetən kimi, «Çal

qılıcın, ağam Qazan, yetdim!» deyib birbaşa döyüş meydanına atılırdı (1, 49-50). Bu, oğuz elinin sarsılmaz həmrəyliyi idi.

Ağır sınaq qarşısında qalan oğuzların döyüşqabağı bir ənənəsini də xatırlatmaq yerinə düşərdi. Bu da ardı-arası kəsilməyən oğuz igidlərinin abdəst alıb namaz qılması, Qadir tənridən hacət diləməsi, Məhəmməd peyğəmbərin adını xatırlaması və salavat gətirib sonra döyüşə girməsidir. Görünür, köhnə süjet islam mərhələsində ya ozan repertuarında rekonstruksiyaya məruz qalmış, ya da boyu əlyazmaya daxil edən katib bu dəyərləri mətnə əlavə etmişdir. Döyüşdə maraq doğuran başqa məsələlərdən biri düşməyə qarşı Taş Oğuz və İç Oğuzun birlikdə vuruşa çıxmasıdır. «...Taş Oğuz bəglərilə Dəli Tondaz sağdan dəpdi. Cılasun yığıtlərlə Qaragünə oğlu Dəli Budaq soldan dəpdi. İç Oğuz bəglərilə Qazan dopa dəpdi. Şöklü Məlikə həvalə oldı, böğürdibəni atdan yerə saldı, ğafillücə qara başın alub kəsdi. Qaxışdın alca qanın yer yüzünə dökdi. Sağ tərəfdə Qara Tükən Məlikə Qıyan Səlcük oğlu Dəli Tondaz qarşu gəldi. Sağ yanını qılıcladı, yerə saldı. Sol tərəfdə Buğacıq Məlikə Qaragünə oğlu Dəli Budaq qarşu gəldi. Altı bərli güz ilə dəpəsinə qatı tuta urdı. Dünya-aləm gözünə qaranu oldı. At boynın qucaqladı, yerə düşdi» (1, 50).

Qazan bəg ağır döyüşdə göstərdiyi cəngavərliklə öz mövqeyini bərpa etdi. Var-dövlətini, xəzinəsini, eləcə də Şöklü Məliyin əsir götürüb apardığı doğmalarını, oğlanını-uşağını götürüb geri qayıtdı. Düşməni məğlub edib, ondan qisasını ala bildi.

Qara donlu kafərin Qazan bəylə qarşılaşması ilə bir neçə başqa məqamda rastlaşanda da Şöklü Məliyin güclü və məkrli olmasına baxmayaraq, Qazan bəy onu hər dəfə sındıra bilir. Bu isə oğuz eli çevrəsində yaranan, genişlənən düşmənçiliyin bəylərbəyinin başçılığı ilə sındırılması kimi başa düşülməlidir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da xarici düşmən kimi təqdim olunan obrazlar içərisində təkurlar da vardır. Doğrudur, bu təkurlar müxtəlif xəyanətlər, təsadüflər yolu ilə oğuz bəylərini dustaq edir. İllər keçsə də onları azad etməzlər. Beyrəyi əsir edib aparən təkür düz on altı il onu dustaqlıqda saxlayır. Evnik qalasının kafirləri, Bayburd hasarının bəyi, Əlincə qalasının təkuru Qara Təkür, Düz-murd qalasının təkuru Arşın oğlu Dirək təkür, Başı açıq Dadiani (Tatyan) qalasının, Aqsəda qalasının, Tumanın qalasının təkuru və başqaları da Oğuzun qanlı düşmənləridir. Onların düşmənçiliyi də barışmazdır. Yeri gəldikcə onlar Oğuzun daxilinə nüfuz etməyə cəhd göstərirlər.

Dədə Qorqud epik düşüncəsindəki düşmən obrazlarının şəxsiyyəti, kimliyi ilə bağlı eposda bir detalı da xatırlatmaq yerinə düşərdi. Şöklü Məlik Qazan bəyin evini yağmaladıqdan sonra kafirlərdən biri deyir ki, «Qazan bəydə bir heyfimiz qaldı». Şöklü Məlik bu məqamda bir «aznaur» ifadəsini işlədir. «Mərə, Aznaur, nə heyfimiz qaldı?». Buradakı «aznaur» xitabı eposda düşmənin – «qara donlu kafərin», yaddinlinin şəxsiyyətinin açıqlanmasına bizcə aydınlıq gətirir. Hesab edirik ki, bu gün üz-dəniraq qonşuların şəxs adları içərisində özünü günümüzə yetirən «Aznaur» şəxs adı Şöklü Məlik «ordusu»nda xidmət edən mənfurdur ki, o, Qazan bəyi bütün varidatdan məhrum etmək üçün Dəmirqapı Dərbəndə gedib bəyin burada qalmış sürüsünü də ələ keçirmək istəyir.

Bu şəxs adı əlyazma mətnində kiçik bir detal olsa da, oğuz elinə qarşı vuruşan yağlı çevrəsinin kimliyini açıqlamağa, məkrli düşmənlər içərisində olanların şəxsiyyətini öyrənməyə müəyyən dərəcədə əsas verir.

Daxili düşmənlər Oğuzun öz içərisindədir. Oğuzu içəridən sarsıtmaq, ən igid qəhrəmanlarını məhv etmək, bütövlükdə yurdu dağıtmaq, onu məskunlaşdığı ərazilərdən uzaqlaşdırmaqdır.

Belə düşmənlərdən ən qorxuncu Təpəgözdür. Təpəgöz oğuz elinin soykökü etibarlı ilə izləri qədimlərə gedən, bir sıra məkrli məqsədləri özündə ehtiva edən həm real, həm də mifoloji obrazıdır.

Ümumiyyətlə, Qafqaz xalqlarının şifahi yaradıcılığında bədheybətlərin üç tipi müəyyən olunub: mifik bədheybətlər, təkgözlü adamyeyənlər, bədheybət qəhrəmanlar.

«Nart» eposunda, o cümlədən osetin variantında bir çox bədheybət, kəlləgözlər, şər və pisliyin simvoluna çevrilən mənfə, mifik obrazlar vardır. Əksər variantlarda geniş yayılmış «Soslan və Mukara» hekayətinə nəzər salaq.

Qışda aclıqdan əziyyət çəkən nartlar sürülərini bədheybət Mukaranın varlı otluqlarına göndərməyi qərara gəlirlər. Sürüləri otarmaq Soslanın öhdəsinə düşür. Mukara öz məskənində yad sürüləri gördükdə hirslənir və deyir: «Sənin nə ixtiyarın var ki, sürülərini mənim torpağımda otarırsan?» Mukara nartların məşhur qəhrəmanı olan Soslan haqqında çox eşitmişdi və buna görə də onun nə qədər güclü, qüvvətli bir igid olmasını bilirdi. Mukara Soslanın sevdiyi döyüş fəndləri haqqında soruşur. Soslan deyir ki, onun belə bir döyüş fəndi var: nartlara öz qılıncılarını yaxşıca itiləməyi tapşırır, sonra isə onun boynunu vururlar. Bu zaman qılıncılar toqquşur, qığılcım çıxır, qılınc onun boynuna toxunmur, ona görə də Soslanın boynunda bir dənə də olsun cızıq əmələ gəlmir. Bunu eşidən Mukara həmin oyunu özünə tətbiq edir. Soslan var gücü ilə onun boynunu vurmaq istəyir, lakin zərbə Mukaraya təsir etmir. Soslanın Mukaranı məhv etmək üçün etdiyi bütün cəhdləri boşa çıxır. Nəhayət, Soslan yeni bir fənd fikirləşir, Mukara dənizə girsin və başı üzərində qalın buz təbəqəsi əmələ gələndən sonra həmin buzu sındıraraq dənizdən çıxsın. Soslanın etdiyi dualar nəticəsində Mukaranın başı üzərində elə bir qalın buz təbəqə yaranır ki, o yalnız başını çıxara bilir. Nəhayət, Mukara Soslana təslim olur, lakin Soslan bilir ki, bədheybət ancaq öz qılıncı ilə öldürülə bilər. Soslan bu sirri öyrənir və Mukaranın boynunu vurur. Mukara ölümündən əvvəl Soslana təklif edir ki, onun bel sümüyünü özünə kəmərsin. Ehtiyatlı Soslan onu qalın ağacın belinə bağlayır, ağac o saat iki yerə bölünür. Sonda Soslan Mukaranın var-dövlətini və arvadını götürüb qalib kimi evinə qayıdır (6, 118).

Eposun obrazları arasında mifoloji xüsusiyyətlərə malik surətlər geniş yayılmışdır.

Kəlləgözün modern tipi Homerin «Odisseyə»sindən məlumdur. Burada Odissey siklopların, təkgözlərin torpağına çatır və adamyeyən Kəlləgöz-Polifem öz mağarasında Odisseyin yoldaşlarını yeyir. Odissey Polifemi kor edir və digər yoldaşları ilə qoyun dərisi geyib mağaradan çıxır. Bundan sonra Polifemin kor olmasının səbəbkarı Odissey Kəlləgözün atası Pasidonun qəzəbinə gəlir. Odissey və yoldaşları bir daha «gecə ilə gündüzün yaxınlaşdığı» yerdə – adamyeyən – pestrionların ölkəsində adamyeyənlərlə rastlaşır (7, 42). Bu süjet qədim yunan eposunda, eləcə də ərəblərin 1001 gecə nağıllarında və «Kitabi-Dədə Qorqud»da da məlumdur. Bütün bu variantlarda kəlləgözlər öz ilkin tipik mifik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışlar.

Oğuz eposundakı Təpəgözlə bağlı hər şeydən əvvəl, əlyazma mətnindən çıxış edərək müəyyən mülahizələr söyləmək mümkündür. İlk öncə demək lazımdır ki, Təpəgöz oğuz elində dünyaya göz açıb burada böyüsə də, o, başqa düşüncə və əxlaqın, antropoloji strukturun yetirməsidir.

Yadellilik Təpəgözün mənşəyindədir. «...Oğuz bir gün yaylaya köçdü. Aruzın bir çobanı vardı. Qonur qoca Sarı çoban deyərdi. Oğuzun ögincə bundan əvvəl kimsə köçməzdi. Uzun binar diməklə məşhur bir binar vardı. Ol binara pərilər qonmuşdu. Nagahandan qoyun ürkdü. Çoban ərkəcə qaqdı, ilərü vardı. Gördü kim, pəri qızları qanat qanada bağlamışlar, uçurlar. Çoban

kəpənəgini üzərlərinə atdı. Pəri qızının birini tutdı. Təmə edüb, dərhal cima eylədi. Qoyun ürkməyə başladı. Çoban qoyunun öginə səgirtti. Pəri qızı qanat urub uçdı. Aydır: «Çoban, yil təmam olıcaq məndə əmanətin var, gəl, al! – dedi. Əmma Oğuzun başına zəval gətürdin» - dedi. Çobanın içinə qorxu düşdi. Əmma qızın dərdindən bənizi sarardı» (1, 98).

Təpəgözün dünyaya gəlməsində qeyri-adilik özünü göstərir. Bu, hər şeydən əvvəl, insan övladının pəri qızla zinasıdır. Əgər bir tərəfdə qeyri-insan mənşəli, yaxud yad mənşəli pəri qız dayanırsa, digər tərəfdə Sarı Çoban dayanır. Sarı Çobanın özü də qeyri-adiliklərdən xali deyildir (8). Eposda Təpəgözün yadlığı onun doğuluşundan başlayıb ömrünün sonuna qədər davam edir. «Zəmanla Oğuz genə yaylaya köçdi. Çoban genə bu binara gəldi. Genə qoyun ürkdü. Çoban ilərü vardı. Gördi kim, bir yığanaq yatur, yıldır-yıldır yıldırır. Pəri qızı gəldi. Aydır: «Çoban, əmanətin gəl, al! Əmma Oğuzun başına zəval gətürdin» - dedi. Çoban bu yığanağı görçək ibrət aldı. Gerü döndü. Sapan taşına tutdı. Urduqca böyidi. Çoban yığanağı qodı qaçdı; qoyun ardına düşdi» (1, 98). Pəri qız sözünü çobana deməklə məlum olur ki o, Təpəgözün gələcək əməllərindən xəbərdar idi. Pəri qız mənşəyi ona görə də daha geniş ölçüdə öyrənilməlidir.

Təpəgöz Şöklü Məlikdən də, bütün «kafər düşmən»lərdən, təkür və «qara donlu kafərlərdən» də məkrli, qorxunc düşməndir. Onun qorxunluğunun ən mühüm cəhəti isə Oğuzun içərisində doğulub böyüməsidir. Təpəgöz Oğuz elini içəridən yeyir, ona məhz daxildən zərbə vurur. Yığnaqdan çıxıb Aruz qocanın evinə gəldiyi gündən o, zərər vurmağa, elin ümumi qayda-qanunlarını pozmağa başlayır. Təpəgözün uşaqılıq dövrünə nəzər salsaq, bir daha həmin mən-zərəni görürük.

«...Aruz Dəpəgözi aldı, evinə gətürdi. Buyurdu bir dayə gəldi. Əmcəgini ağzına verdi. Bir sordı, olanca südin aldı. İki sordı, qanın aldı. Üç sordı, canın aldı. Bir qac dayə gətürdilər, həlak etdi. Gördilər olmaz, «Süd ilə bəsliyəlim» - dedilər. Gündə bir qazan süd yetməzdi. Bəslədilər, böyüdü, gəzər oldı. Oğlancılıqla oynar oldı. Oğlancılıqların kiminün burnın, kiminün qulağın yeməyə başladı. Əlhasili, ordı bunun ucından qatı incindilər. Aciz qaldılar. Aruza şikayət edüb, ağlaşdılar. Aruz Dəpəgözi dögdü-sögdü, yasaq eylədi, əsləmədi. Axir evindən qodı» (1, 99).

Göründüyü kimi, Təpəgöz, dünyaya gəldiyi gündən Oğuz elinə qənim kəsilməmişdir. O, dünya folklor süjetləri içərisində «tapılan uşağın ən qəddarı, ən amansızıdır. Məlumdur ki, tapılma yolu ilə əldə edilən və övladlığa götürülən bütün uşaqlar (adətən oğlanlar) onu tapıb böyüdəni böyük məhrumiyyətlərə düçar edirlər. Təpəgöz isə oğuz elinə fəlakət gətirir. Xarici düşmənin Oğuzə edə bilmədiyini o, əslində həyata keçirir. Başlıcası isə Təpəgöz uşaqılıqdan insan qanına susayır, adam yeyir. Taş Oğuz qəhrəmanı Aruz Qoca isə onu yalnız döymək-söymək və evdən qovmaqla kifayətlənir.

Təpəgöz günbəgün böyüyür, insanlara xətər yetirir. Ancaq nədənsə onun bu düşmənçiliyini oğuz eli adi qarşılıyır, ona böyüyüb azmana çevrilməyə imkan verir. Təpəgöz vaxtında cəzalandırılmır, onun əməllərinə göz yumulur. Aruz qoca da Təpəgözün əməllərinə sanki diqqət yetir-mir.

Aruz qoca Təpəgözü evindən qovandan sonra o, dağa çəkilir. Pəri anası bu vaxt gəlib onun barmağına bir üzük keçirir və deyir ki, «Oğul, sana ox batmasun, tənünü qılıc kəsməsün!» Sonra-dan məlum olur ki, bu üzük sehrli imiş. Demək, Oğuz eli Təpəgözü barmağına üzük taxılana qə-dər məhv edib sıradan çıxara bilərdi. Bunu ən çox Aruz qocadan ummaq olardı. Ancaq nədənsə Aruz qoca Təpəgözü evdən qovmaqla kifayətlənir, Təpəgözü vaxtında zərərsizləşdirmir. Bunun nəticəsində Təpəgöz Oğuz elindən çıxdıqdan, özünə Salaxana qayasında daimi məskən saldıqdan

sonra «... Yol kəsdi, adam aldı, böyük hərami oldu. Üzərinə bir qac adam göndərdilər. Ox atdılar, batmadı. Qılıc urdılar, kəsmədi. Sügüylə sancdılar, ilmədi. Çoban-çoluq qalmadı, həb yedi. Oğuzdan dəxi adam yeməgə başladı. Oğuz yığılub üzərinə vardı. Dəpəgöz görüb qaqdı. Bir ağacı yerindən qopardı. Atub əlli-altmış adam həlak elədi. Alplar başı Qazana zərb urdı, - dünya başına tar oldu.

Qazanın qardaşı Qaragünə Dəpəgöz əlində zəbun oldu.
Dözən oğlu Alp Rüstəm şəhid oldu.
Uşun qoca oğlu kibi pəhləvan əlində şəhid oldu.
Aruq candan eki qarındaşı Dəpəgöz əlində həlak oldu.
Dəmür Tonlu Mamaq əlində həlak oldu.
Bıgı qanlı Bəgdüz Əmən əlində zəbun oldu.
Ağ saqallu Aruz qocaya qan qusdurdı.
Oğlu Qıyan Səlcügin ödi yarıldı...» (1, 99).

Təpəgözün vahiməsi Taş və İç Oğuz üçün eyni dərəcədə təhlükə yaratdı. Buna baxmayaraq İç Oğuzla Təpəgözün düşmənçiliyi daha dəhşətli idi. Təsadüfi deyil ki, o, Qazanın qardaşını həlak etmiş, özü isə təsadüfən ölümdən xilas ola bilmişdir.

Təpəgöz insan əti yeyir. Oğuz eli çətin məqamda qaldıqda, Təpəgözün yanına Dədə Qorqudu göndərirlər.

Bu epizod Oğuz elinin düşmən qarşısında məğlub bir tərəf kimi ən ağır məqamını xarakterizə edir. Təpəgöz Dədə Qorquduyla qarşılaşdığı epizodda elin ən başlıca düşməni səviyyəsinə yüksəlir. Bütün xarici və daxili düşmənlərin fəvqünə yüksəlir, ən amansız düşmənlərə çevrilir. Çünki, nə Oğuz eli, nə də ki, onun hər hansı bir qəhrəmanı, Qazan bəy də daxil olmaqla düşmənlə belə bir razılıq aktına qol qoymurlar. Oğuz elində Təpəgözlə razılığa gedən, toxunulmazlıq funksiyalarını özündə saxlayan yenə Dədə Qorquddur. Təpəgöz onunla rəftarda mülayimdir, onun fikrini eşidən və qəbul edib razılığa gələndir. Aşağıdakı epizoda diqqət yetirək: «...Dədəm Qorqudu Dəpəgözə göndərdilər. Gəldi, səlam verdi, Aydır: «Oğul, Dəpəgöz, Oğuz əlində zəbun oldu, bun aldı. Ayağın toprağına mənə saldı. Sana kəsim verəlim, deirlər» - dedi. Dəpəgöz aydar: «Gündə altmış adam verin, yeməgə!» - dedi. Dədə Qorqud aydar: «Bu vəchlə sən adam qomaz, dükədərsən, - dedi, Əmma gündə eki adam ilə beş yüz qoyun verəlim!» - dedi.

Dədə Qorqud böylə degəc Dəpəgöz aydar: «Xoş, öylə olsun! Əvət, həm mana eki adam verin, yeməgüm bənim bişürsün, mən yiyəyim» - dedi» (1, 99).

Bu, oğuzun tarixində rast gəldiyimiz düşmənlə bağladığı ilk və son saziş, razılıqdır. Qılıncın görə bilmədiyi, əldə edə bilmədiyi razılığı Dədə Qorqud Təpəgözlə qarşı-qarşıya dayanıb əldə etdi. Oğuz elini başdan-başa qırılmaqdan saxladı, həm də cəmiyyətin özündə bu fəlakətin qarşısını ala bilən bir qəhrəmanın meydana çıxması üçün imkan yaratdı.

Təpəgözün Oğuz elində yaratdığı vəziyyətə bundan sonrakı mərhələdə nəzər salaq: «...Dədə Qorqud döndü. Oğuzla gəldi. Aydır: «Bunlu Qoca ilə Yapağlı qocayı Dəpəgözə verin, aşın pişürsün!» - dedi. «Və həm gündə eki adam ilə beş yüz qoyun istədi» - dedi. Bunlar dəxi razı oldu. Dört oğlu olan birin verdi, üçü qaldı. Üç olan birin verüb eki qaldı. Eki olan birin verdi, biri qaldı.

Qapaqqan deərlər, bir kişi var idi. Eki oğlu var idi. Bir oğlın verüb, biri qalmış idi. Gerü növbət tolanub ana gəlmişdi. Anası fəryad edüb ağladı, zarlıq eylədi. Məgər xanım, Aruz oğlu

Basat gəzayə getmiş idi. Ol məhəldə gəldi. Qarıciq aydır: «Basat şimdi aqından gəldi. Varayın, bolay ki, mana bir əsir verəydi, oğlancığımı qurtaraydım» - dedi.

Basat altunlu günligin tiküb oturar ikən gördilər ki, bir xatun kişi gəlür. Gəldi içəri Basata; gürdi, səlam verdi, ağladı. Aydır:

Avcına sığmayan əlüklü oxlı,
Ərdil təkə buynuzundan qatı yaylı.
İç Oğuzda, Taş Oğuzda adı bəllü,
Aruz oğlu xanım Basat, mana mədəd! – dedi.

Basat aydır: «Nə dilərsən?» Qarıciq aydır: «Yalancı dünya yüzində bir ər qopdı. Yayla-
mında Oğuz elin qondurmadı. Qara polad uz qılıclar kəsən qılını kəsdirmədi. Qarğu cida
oynadanlar ildirəmədi. Qayın oxı atanlar kar qılamadı. Alplar başı Qazana bir zərb urdı. Qardaşı
Qaragünə əlində zəbun oldı. Ağ saqallu baban Aruza qan qusdurdu. Meydan yüzində qardaşın
Qıyan Selcik ödi sındı, can verdi. Qalın Oğuz bəglərini dəxi – kimini zəbun edüb, kimini şəhid
eylədi. Yedi qatla Oğuzı yerindən sürdü...» (1, 99-100). Bu qadın elin başına gələni Basata
danışdı. Gündə eldən iki adam, beş yüz qoyun istədiyini söylədi. İki oğlu olduğunu, birisini
verdiyini, birisinə də növbə gəlib yetdiyini söylədi. Basatdan Təpəgözə vermək üçün bir əsir
istədi. Basatın gözləri yaşla doldu. Qardaşının şərəfinə bir söyləmə dedi (1, 100). Və sonra
özünün qəti qərarını bildirdi. «Qardaşımdan ayrıldım! deyü çox ağladı, zarlıq qıldı. Ol xatun
kişiyə bir əsir verdi. «Var oğlını qurtar!» - dedi.

Xatun aldı gəldi, oğlı yerinə verdi. Həm «oğlın gəldi» deyü Aruza muştladı.

Aruz sevindi. Qalın Oğuz bəglər ilə Basata qarşı gəldi. Basat babasının əlin öpdü.
Ağlaşdılar, bozlaşdılar. Anasının evinə gəldi...» (1, 100).

Burada Oğuz elinin birliyi aydın ifadə edilir. Bütün igidlərlə yanaşı, Qazan bəy dayısı
oğlunun pişvazına gəlir, mehriban bir məclis başlayır, yeyib içirlər. Məclis başa çatandan sonra
Basat üzünü bəylərə tutub deyir ki, «Bəglər, qardaş uğrına Dəpəgöz ilə buluşuram. Nə
buyurursuz?» (1, 100). Burada Qazan düşməni təsvir edir və ondan yaxa qurtarmağın mümkün
olmadığını bildirir. Bu, eposda Qazanın düşmən qarşısında acizliyini göstərən yeganə epizoddur.
«Qazan aydır:

Qara uran qopdı Dəpəgöz,
Ərş yüzində çevirdim, alımadım, Basat!
Qara qaplan qopdı Dəpəgöz,
Qara-qara tağlarda çevirdim, alımadım, Basat!
Qağan Aslan qopdı, Dəpəgöz!
Qalın sazlarda çevirdim, alımadım, Basat!
Ər olsan yeg,
Olsan mərə, mən Qazanca olmıyasan, - Basat!
Ağ saqallu babanı ağlatmağı! - dedi.
Ağ birçəklü ananı bozlatmağı!» (1, 100-101).

Burada Qazan Basata işarə verir ki, mən çox çalışdım, Təpəgözü məğlub edə bilmədim,
sən məndən artıq olmayacaqsan ki, yazıqsan, döyüşə gedib ağsaqqal atanı, ağbirçək ananı
ağlatma. Bu Oğuz elinin bəylərbəyinin, olumla-ölüm arasında qalan, Təpəgöz kimi yağının

əlində zəbun olan tayfanın, elin nicat yolunu qapamağa yönələn xitabıdır. Bəylərbəyin bütün bu sözlərinin cavabında isə Basatın mövqeyi qəti və inamlıdır.

Burada amansız düşməne qarşı dayanan Basatın vətənpərvərliyi, igidliyi, torpağına olan məhəbbəti onun qəhrəmanlığı ilə vəhdətdədir.

Elin müqəddəratının həll edilə biləcəyi bir məqamda Təpəgöz həqiqətini Basata Oğuz elinin igidləri, Qazan bəy görəsən nə üçün söyləmir? Görən Qazan Basatla birləşib Təpəgözün üzərinə niyə getmək istəmir? Təpəgöz həqiqətini Basat Qazan bəydən, yaxud Oğuz eli qəhrəmanlarından yox, sonuncu övladını xilas etmək üçün Basatın yanına gəlib ondan Təpəgözü oğlunun əvəzinə əsir verməyi xahiş edən anadan eşidir. Burada Basat psixoloji sarsıntı keçirir. Qadına bir əsir verir, ancaq Oğuzun düşdüyü vəziyyət onun qəlbini ağrıdır.

Bütün bu epizodlarda Basatın cəsəətli qəhrəman kimi şücaəti təlqin olunur. O, bir igid kimi Qazan bəydən yüksəyə qalxır.

Basat qərarında qətidir. O, Qazanın zəifliyini başa düşür, amma Təpəgözün yenilməzliyinə inanmır, qərarını gətirəndir.

Ata-anasının ağlamasına, sızlamasına baxmayaraq, Basat qərarından dönmür, düşmənin üzərinə gedib Oğuzu xilas etmək əzmindən daşınmır. Basatın mövqeyi təmənnasızdır, heç bir məqsəd daşmır. Bu mövqeyi ilə o, cəmiyyətdə heç nəyə, - nə xaqanlığ taxtına, nə də bəylərbəyi vəzifəsinə iddialı deyildir. O, bir türk-oğuz övladı kimi vətən qarşısında öz borcunu yerinə yetirir. Basat Bunlu qoca ilə Yapaqlı qocanı Oğuz elinə muştuluqçu göndərir, onlar ağ-boz atlar minib çapdılar. At ağızlı Aruz qocanın evinə çapar gəlib deyir ki, «Muştuluq! Oğlun Dəpəgözü dəplədi!» Qalın Oğuz bəyləri Salaxana qayasına gəlib Təpəgözün başını ortaya gətirdilər. Dədə Qorqud gəlir, mərd igidlərin başına gələnləri danışır, Basata xeyir-dua verir:

Qara tağa yetdügində aşıt versün!

Qanlı-qanlı suların keçit versün! – dedi.

Ərliklə qardaşın qanın aldın. Qalın Oğuz bəglərini bundan qurtardın. Qadir allah yüzün ağ etsün, Basat!» - dedi» (1, 103).

Göründüyü kimi Basat-Təpəgöz savaşı kəskin qarşıdurma olub Oğuz elinin müqəddəratını həll edən zəfər məqamına yüksəlir.

Basatın uşaqlığı, köç zamanı itkin düşüb aslan südü ilə böyüməsi erkən görüşlərlə bağlıdır ki, bu da çox qədim əsatirlərdən baş alıb gəlir. Aslan, şir südü ilə böyüyən gənclər fəvqə qüvvəyə malik olur. Düşmənin qarşısında məğlubiyyət bilmir, milli köklərə bağlı olur, nağıllarımızda gördüyümüz kimi, daim elin, ulusun çətin günündə ona dayaq çıxır. Ən mürəkkəb vəziyyətlərdə düşmənin üzərində qələbə çalır. Görünür, aslan, şir südü ilə bəslənmə bizim hələ bilmədiyimiz daha başqa fəvqə qüvvələr və görüşlərlə bağlıdır, çünki onunla böyüdülən qəhrəmanlara fəvqə-təbii güc verilir. Basatın belə gücə, dəliqanlı təbiətə malik olmasında, öz elinə, torpağına bağlılığında bu qüvvələrin təsiri də az deyildir.

Bunlar isə türkün tarixi taleyi üçün əlamətdar həqiqətləri önə çəkməkdədir. Bir tərəfdən fəlakət gətirən qüvvələr varsa, digər tərəfdən onu zərərsizləşdirən, türkün qoluna qüvvət, taleyinə işiq salan böyük qüvvələr də mövcuddur. Onlar türk elini daim hifz edir, şərdən və məkrdən qoruyub saxlayır.

Ümumiyyətlə, «Kitabi-Dədə Qorqud»da boylararası zahiri oxşarlıqlara baxmayaraq, eposda zaman hüdudu ilə bağlı təkamül nəzərə cərpacaq dərəcədə genişdir. Bu, Oğuz elinin

düşmənləri ilə münasibətində, onların cəmiyyət həyatındakı mövqeyinin aktivləşməsində, yeniliklərə meylin artmasında onunla bağlı daxili mübarizənin kəskinləşməsində, cəngavər və alpların daxili və xarici düşmənlərlə mübarizə detallarında və bir sıra digər məqamlarda özünü aydın göstərir. Bütün bu məzmunundan görünür ki, Oğuz elində kortəbii cəngavərlikdən, elin müdafiəsində arxayınçılıqdan uzaqlaşma, daha məqsədli qəhrəmanlıq, məzmunlu döyüş, itkisiz qarşılıqlı müdafiəsinə daha diqqətli xidmət nümunəsi getdikcə yaxşılaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Kitabi-Dədə Qorqud”. (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəninidir). Bakı, 1988, 265 s.
2. Ş.Cəməşidov. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Berlin əlyazma nüsxəsi, “Elm” qəzeti, 27 aprel 2003
3. Mahmudov Y. Xalqımızın yaratdığı və yaşadığı tarix. “Dədə Qorqud” dünyası, Bakı, 2004, s.26-27
4. Зарифов Х. Узбекские народные сказители. Сборник «Пулкан шаир», Ташкент, 1997, 278 с.
5. Koroğlu X.H. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, “Yurd”, 1999, 244 s.
6. Осетинский героический эпос «Нарт», Сухуми, 2005, 256 с.
7. Тронский И.М. История античной литературы. М., 1983, 217 с.
8. Nəbiyev A.M. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Təpəgöz fenomeni. “Azərbaycan” qəzeti, 27-28 may 1999

Улькер Набиева

Бакинский государственный университет(Азербайджан)

О ПРОЯВЛЕНИИ ПОНЯТИЯ «НЕПРИЯТЕЛЬ» В ОГУЗСКОМ ЭПОСЕ

РЕЗЮМЕ

В данной статье еще раз подтверждается тот факт, что огузский эпос является ценным источником для изучения истории огузских тюрков, здесь раскрыты понятия «враг», «неприятель» со стороны самих героев эпоса.

Повествуется о неприятельских отношениях тюрков в различные исторические эпохи на протяжении веков, зарождении вследствие этого в огузском этническом сознании понятия «заклятый враг» и сохранении этого понятия в огузском эпосе. И поэтому понятие «неприятель», образы внешних и внутренних врагов является одной из тем, которые требуют тщательного исследования.

В эпосе образы врагов охарактеризованы с разных сторон. На самом деле эти образы можно разделить на две группы: внутренние враги и внешние враги. Намерения внешних врагов явны, они совершают побеги, нападения, грабежи и присваивают себе все самое лучшее. К сожалению, эта политика продолжается и в наши дни. В статье сообщается, что в эпосе внешние враги в основном представлены как враги-иноверцы, тагадоры, враги в черных одеяниях. Среди них Шоклю Мелик, Дирек сын Аршина тагадор крепости Дюзмурд, тагадоры крепостей Гуманин, Агсега и другие образы охарактеризованы, как коварные враги, пытающиеся раздробить родину огузов. Шоклю Мелик выделен как наиболее коварный и отличающийся хитростью вражеский образ. Привлечен к исследованию также образ Тепегёза в качестве внутреннего врага.

Ключевые слова: огузский эпос, враг, такур, иноверцы, эпическая память, родина, огузские герои.

Ulker Nabiyeva
Baku State University (Azerbaijan)

About Display of "Enemy" Concept in the Oghuz Epos

SUMMARY

In the article once again proves to be true, that Oghuz epos is a valuable source for history studying Oghuz Turks, here are opened "enemy" concept from heroes of the epos.

Is narrated about enemy relations of Turks during various historical epoch throughout centuries, origin there of in Oghuz ethnic consciousness of concept "sworn enemy" and preservation of this concept in Oghuz epos. And consequently the concept "enemy", images of external and internal enemies is one of themes which demand careful research.

In the epos images of enemies are characterised from the different parties. Actually these images can be divided on two groups: internal enemies and external enemies. Intentions of external enemies are obvious, they make runaways, attacks, robberies and all appropriate the best. Unfortunately, this policy proceeds and today. In the article it is informed, that in the epos external enemies basically are presented as infidels enemies, tagavors, enemies in black attires. Among them Shoklu Melik, Direk the son of Arshin tagavors Duzmurd fortresses, tagavors of fortresses as Tumanin, Arcera and other images are characterised, as the artful enemies, trying to shatter the native land of Oghuz. Shoklu Melik is allocated as the enemy image most artful and differing by cunning. The Tepegez image is involved in research also as the internal enemy.

Keywords: Oghuz epic, enemy, thakur, infidels, epic memory, homeland, Oguz heroes.